

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ 1992-2000 ԹԹ.

Ռուբեն Ազիզբեկյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4

Էլ. հասցե՝ r.azizbekyan@mail.ru

ORCID: 0009-0004-4095-0809

Հոդվածը ներկայացվել է 28.02.2024, գրայնստվել է 22.07.2024, ընդունվել է տպագրության 02.08.2024

DOI: 10.53548/0320-8117-2024.2-9

Ամփոփում

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև միջպետական համագործակցության սկզբնավորումն ու ծավալումը հիմնականում թելադրված էին Հարավային Կովկասում առկա աշխարհաքաղաքական իրավիճակի տրամաբանությամբ և երկու երկրների փոխադարձ շահերով: Ռուսաստանը, ձգտելով պահպանել և ամրապնդել դարերի ընթացքում ունեցած իր ազդեցությունն այդ տարածաշրջանում, որպես իրական դաշնակից դիտարկում էր Հայաստանը: Վերջինս, ԽՍՀՄ-ի տրոհումից հետո հայտնվելով իր անմիջական հարևաններ Ադրբեջանից և Թուրքիայից բխող անվտանգային լուրջ սպառնալիքների ներքո, որպես սեփական անվտանգության երաշխավոր տեսնում էր Ռուսաստանը: Այն հիմնականում պայմանավորված էր դարերի ընթացքում հայ և ռուս ժողովուրդների միջև ձևավորված պատմամշակութային արժեքների ընդհանրությամբ ու բարեկամությամբ, ինչպես նաև ՀՀ և ՌԴ աշխարհաքաղաքական շահերի համընկնմամբ:

1992-1994 թթ. եղան հայ-ռուսական միջպետական հարաբերությունների սկզբնավորման տարիներ, որոնք աչքի ընկան երկու երկրների միջև իրավապայմանագրային հենքի ստեղծմամբ: 1995-2000 թթ. ընթացքում վերջինս էլ ավելի ընդլայնվեց և ամրապնդվեց: Ստորագրվեցին երկու երկրների փոխգործակցության տարբեր ոլորտներն ընդգրկող բազմաթիվ փոխշահավետ փաստաթղթեր, որոնցից առանցքային էին 1995 թ. մարտի 16-ի «Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ռուսաստանյան ռազմակայանի մասին» պայմանագիրը, 1997 թ. օգոստոսի 29-ի «Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին» (Մեծ) պայմանագիրն ու 2000 թ. սեպտեմբերի 26-ի «Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև XXI դար ուղղված դաշնակցային փոխգործակցության մասին» հռչակագիրը: Այդ փաստաթղթերի ընդունումն ունեցավ ռազմավարական նշանակություն՝ արտահայտելով կողմերի հակվածությունը երկու երկրների մերձեցմանը և ազդարարելով նոր պայմաններում հայ-ռուսական միջպետական ռազմավարական գործընկերության հաստատումն ու դաշնակցային հարաբերություններին անցման գործընթացի սկզբնավորումը:

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի հանրապետություն, Ռուսաստանի Դաշնություն, Հարավային Կովկաս, փոխշահավետ համագործակցություն, իրավապայմանագրային հենք, միջպետական հարաբերություններ, ռազմավարական գործընկերություն:

Ներածություն

Հայ-ռուսական հարաբերությունները երկարամյա պատմություն ունեն, որոնք խարսխված են երկու ժողովուրդների միջև դարեր շարունակ գոյություն ունեցող առևտրատնտեսական առնչությունների ծավալման, կրթամշակութային, գիտական, հոգևոր կապերի զարգացման և ռազմաքաղաքական համագործակցության հենքի վրա:

Չնայած իրենց ավանդական բնույթին՝ հայ-ռուսական հարաբերությունները, պատմական զարգացումներին զուգընթաց, մշտապես բովանդակային և ձևաչափային փոփոխություններ էին կրում: Այս առումով ուշագրավ է Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև միջպետական հարաբերությունների հետխորհրդային փուլը, երբ ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո երկու երկրներն էլ հայտնվեցին աշխարհաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական նոր իրողություններում: Վերջիններիս շարունակական վերափոխումների պայմաններում ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև միջպետական հարաբերությունների սկզբնավորման ու ծավալման հիմնական ուղղությունները, հարաշարժորեն ձևափոխվելով, աստիճանաբար ռազմավարական դաշնակցային բնույթ ստացան: Այն առավելապես բխում էր 1992-2000 թթ. Հարավային Կովկասում տիրող չափազանց լարված աշխարհաքաղաքական իրավիճակում երկու երկրների միջև ի հայտ եկած փոխադարձ շահերի լիարժեք և արդյունավետ օգտագործման անհրաժեշտությունից:

ՀՀ-ի և ՌԴ-ի փոխհամագործակցության հիմքում ընկած էին դարերի ընթացքում Հայաստանի և Ռուսաստանի ժողովուրդների միջև ձևավորված պատմամշակութային և հոգևոր արժեքների ընդհանրությունն ու բարեկամական կապերը: Սակայն երկու երկրների միջև միջպետական հարաբերությունների հաստատման ոչ բոլոր նախադրյալներն էին պայմանավորված զուտ հայ-ռուսական դարավոր բարեկամությամբ: Այդ հարաբերություններին առանձնահատուկ ամրություն էին հաղորդում հատկապես դրանց իրատեսական բաղադրիչները՝ մարտավարական և ռազմավարական բնույթի գործնական շահերը:

Հայ-ռուսական միջպետական հարաբերությունների սկզբնավորումը 1992-1994 թթ.

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Հարավային Կովկասը մինչև օրս դրա ծանր հետևանքները կրող տարածաշրջաններից է: Այն քաղաքական, պատմական, տնտեսական, ազգամիջյան խնդիրների բարդ միահյուսվածք է և խիստ զգայուն աշխարհաքաղաքական փոփոխությունների նկատմամբ: Տա-

րաձաշրջանը դարերի ընթացքում գտնվել է երեք կայսրությունների՝ Թուրքիայի, Ռուսաստանի, Իրանի ծայրակցատեղում՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով:

Խորհրդային Միության տրոհումը Հարավային Կովկասում հանգեցրեց սկզբունքային նոր՝ «աշխարհաքաղաքական անտիրության» իրավիճակի առաջացման: Այստեղ ստեղծված քաղաքական վակուումը 1990-ականների սկզբին փորձում էին լրացնել ինչպես տարածաշրջանային, այնպես էլ այլ պետություններ: Հարավային Կովկասում ազդեցության հաստատմանը նպաստակառուղիված պայքարին մասնավորապես ներգրավված էին Ռուսաստանը, ԱՄՆ-ն, Թուրքիան, Իրանը և այլ երկրներ: Հատկապես ակտիվ էր Թուրքիան, որն ամեն կերպ ձգտում էր ԽՍՀՄ-ի փլուզման հետևանքով ինքնիշխան պետություն դարձած իր «կրտսեր եղբոր»՝ Ադրբեջանի օգնությամբ սեփական ազդեցության ոլորտ ներքաշել նաև նորանկախ կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրներին: Այդ նպատակով Անկարան վերստին շրջանառության մեջ դրեց «Ադրիատիկից մինչև Չինաստան թյուրքական աշխարհ է» և նման կարգի այլ պանթյուրքիստական կարգախոսներ¹: Թուրքիայի իշխանություններն ակտիվորեն աշխատում էին տվյալ ուղղությամբ՝ վայելելով հավաքական Արևմուտքի անթաքույց աջակցությունը, որը ձգտում էր ամեն կերպ թուլացնել Ռուսաստանի դիրքերը Հարավային Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում՝ այդ տարածաշրջաններից նրան դուրս մղելու ակնկալիքով: Արևմուտքի աջակցությամբ Թուրքիան ձեռնամուխ եղավ իր ազդեցության ծավալմանը դեպի Կովկաս և Կենտրոնական Ասիա: Հատկապես վերջինում ստեղծվել էր որակապես նոր իրողություն: Այդ տարածաշրջանի երկրները սկսեցին հետաքրքրություն դրսևորել համաթյուրքականության գաղափարների նկատմամբ՝ դրանք համարելով պաշտպանական գործոն մի կողմից ռուսական, մյուս կողմից չինական ազդեցությունները նվազեցնելու համար: Կենտրոնական Ասիայում, Ադրբեջանում և նույնիսկ ՌԴ-ի թյուրքալեզու սուբյեկտներում լայն ընդունելություն գտավ իսլամի մշակութային-քաղաքակրթական ընկալման մոդելը: Կենտրոնական Ասիայի և Ադրբեջանի իշխանությունները հրաժարվեցին ռուսազիր այբուբենից և ընդունեցին լատինատառը՝ փորձելով նման ճանապարհով ևս համախմբվել ու մոտենալ Թուրքիային²:

Անկարայի կողմից հետևողականորեն «համաթյուրքական միության» ստեղծման գաղափարների տարածումն առաջացնում էր ՀՀ իշխանությունների լուրջ անհանգստությունը, քանի որ Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով խոչընդոտ էր Անկարայի առաջ քաշած պանթյուրքիստական «Մեծ Թուրան» ծրագրի իրականացման ճանապարհին: 1990-ականների

¹ Коджаман 2004, 85.

² Սաֆարյան 2023, <https://www.soyuzinfo.am>, 9 հունիսի:

սկզբներին հայ-ռուսական հարաբերություններում տիրող որոշ «սառնությամբ»³ և հատկապես Ղարաբաղյան հակամարտության հետևանքով Ադրբեջանի հետ պատերազմական իրավիճակում գտնվելու պայմաններում ՀՀ իշխանությունները, ելնելով անվտանգության տեսանկյունից, ձգտում էին պաշտոնական հարաբերություններ հաստատել Թուրքիայի հետ՝ գտնելով, որ այդ գործում պատմական ժառանգությունը չի կարող խոչընդոտ հանդիսանալ: Մինչդեռ 1991 թ. Թուրքիան, առաջիններից մեկը ճանաչելով նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունը, հրաժարվեց վերջինիս հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել՝ հայտարարելով, թե միայն որոշ խնդիրների պարզաբանումից հետո Անկարան կմտածի միջպետական հարաբերությունների հաստատման մասին⁴ (միջազգային ասպարեզում Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանն ու դատապարտմանը նպատակամիտված ՀՀ գործունեության դադարեցում, Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության գոտուց հայկական զինված ուժերի դուրսբերում և ԼՂ-ի վերահսկողության տակ գտնվող շրջանների վերադարձ Ադրբեջանին: Ըստ որոշ փորձագետների՝ գոյություն ունեւ 3-րդ նախապայմանը՝ Կարսի պայմանագրի ճանաչում: Հետագայում Թուրքիայի առաջ քաշած նշյալ նախապայմաններին ավելացան ևս մի քանիսը՝ Չանգեզուրի միջանցք և այլն)⁵: Թուրքիայի կողմից վերոնշյալ նախապայմանների առաջքաշումը, հետագայում Անկարայի միանալը Ղարաբաղյան հակամարտությամբ պայմանավորված՝ Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի նկատմամբ իրականացվող շրջափակմանը ի չիք դարձրին ՀՀ-ի և ԹՀ-ի միջև բնականոն հարաբերությունների շուտափույթ հաստատման վերաբերյալ Երևանի պատրանքները: Չնայած դրան՝ ՀՀ իշխանությունները հայտարարեցին առանց նախապայմանների Թուրքիայի հետ հարաբերությունների կարգավորման իրենց պատրաստակամության մասին: Հետագայում ևս Հայաստանը շարունակեց առաջնորդվել նշյալ սկզբունքով:

Հարավային Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում Արևմուտքի ու Թուրքիայի ակտիվ գործողությունների ֆոնի վրա թուլանում էր Ռուսաստանի ազդեցությունն այդ տարածաշրջանների երկրներում ծավալվող գործըն-

³ ՀՀ անկախության սկզբնական շրջանում հանրապետության քաղաքական վերնախավի որոշ ներկայացուցիչներ առաջնորդվում էին «Երրորդ ուժի բացառման» տեսությամբ, ըստ որի՝ Հայաստանն ու Թուրքիան կարող էին համաձայնության գալ և բարելավել իրենց հարաբերությունները, եթե վերջիններից բացառեին Ռուսաստանի գործոնը: Ընդ որում, այդ հայեցակարգի որոշ կողմնակիցներ պնդում էին, թե հայ-թուրքական հարաբերությունները բնականոն բնույթ էին կրում մինչև Ռուսական կայսրության հայտնվելը Մերձավոր Արևելքում, երբ հայերն իրենց ճակատագիրն ու օսմանյան լծից ազատագրումը կապեցին Ռուսաստանի հետ (տե՛ս Hovhannisyan 1998, 19):

⁴ Թեև Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորումը Անկարայի համար ևս ուներ ոչ պակաս կարևորություն հատկապես Հարավային Կովկասում իր տնտեսական ու քաղաքական ազդեցության ծավալման և դրանով իսկ այդ տարածաշրջանում Ռուսաստանի հնարավորությունների խիստ սահմանափակման առումով:

⁵ Սաֆրասյան 2023, Առավուտ, 27 ապրիլի, Մելքոնյան 2021, Առավուտ, 20 դեկտեմբերի:

թացների վրա: Դա պայմանավորված էր ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո անկախ Ռուսաստանի առջև ծառայած ինչպես ներքին խնդիրներով, այնպես էլ Մոսկվայի կողմից իրականացվող ոչ հստակ արտաքին քաղաքականությամբ: Մասնավորապես տպավորություն էր ստեղծվում, թե ՌԴ-ն կորցրել է իր հետաքրքրությունն անդրկովկասյան հանրապետությունների նկատմամբ, մանավանդ որ այդ մասին մերթ ընդ մերթ հատկապես ակնարկում էր Ռուսաստանի այդ ժամանակվա արտաքին գործերի նախարար Ա. Կոզիրևը, ըստ որի՝ նախկին միութենական հանրապետությունները զուտ տնտեսական ծանր բեռ էին Մոսկվայի համար⁶: Այս առումով թերևս հատկանշական էր, որ չնայած Ռուսաստանի Դաշնությունը առաջիններից մեկը ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը, և 1992 թ. ապրիլի 3-ին Երևանում երկու երկրների միջև ստորագրվեց արձանագրություն դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին⁷, սակայն դրանից հետո էլ հայ-ռուսական միջպետական հարաբերություններում դեռևս շարունակվում էր դրսևորվել որոշակի սառնություն: Այն պայմանավորված էր նաև ԽՍՀՄ-ի գոյության վերջին տարիներին Ղարաբաղյան հակամարտությունում հայկական և ադրբեջանական կողմերի միջև հավասարության նշան դնելու Կրեմլի որդեգրած քաղաքականության ՌԴ իշխանությունների կողմից շարունակմամբ և Թուրքիայի հետ համագործակցության ծավալման Մոսկվայի անթաքույց ձգտմամբ: Այս ամենը լրջորեն մտահոգում էր ՀՀ իշխանություններին: Երևանի համար հատկապես տազնապահարույց եղան 1992 թ. աշխատանքային այցով Թուրքիայում գտնվող ՌԴ պետական քարտուղար Գ. Բուրբուլիսի հայտարարություններն այն մասին, որ թուրքական ուղղությունը Ռուսաստանի քաղաքականությունում գերակայություն է, և որ հայ-ադրբեջանական դիմակայության հարցում Ռուսաստանը Անկարայի հետ չունի որևէ տարակարծություն⁸: Հայաստանում առանձնահատուկ անհանգստություն էր առաջացնում նաև խորհրդային ռազմական ունեցվածքի բաժանման գործընթացի շրջանակներում Ռուսաստանի կողմից Երևանին սպառազինությունների փոխանցման ձգձգումը, այն դեպքում, երբ ադրբեջանցիները նախկին ԽՍՀՄ-ի զորամասերից անպատժելիորեն զավթում էին սպառազինություններ և ռազմական տեխնիկա՝ դրանք օգտագործելով Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի դեմ: Ըստ ՀՀ-ում ՌԴ առաջին դեսպան Վ. Ստուպիշինի՝ Հայաստանի քաղաքական ղեկավարությունը, դժգոհելով Երևանի հանդեպ Մոսկվայի ցուցաբերած ոչ համաչափ վերաբերմունքից, ռուսաստանյան կողմին նախազգուշացրել էր, որ ՀՀ-ին խոստացված սպառազինությունների փոխանցման գործը մեռյալ կետից չշարժվելու

⁶ Козырев 1992, Независимая газета, 20 августа.

⁷ Ռուսաստան-Հայաստան ընկերություն, ստուգված դարեր շարունակ 2017, 12-13:

⁸ Ступишин 2001, 12, 57, 130.

դեպքում իրավիճակը կարող էր դուրս գալ վերահսկողությունից և խաթարել ռազմական բնագավառում հաստատված համագործակցությունը⁹:

Ռուսաստանյան որոշ վերլուծաբաններ ՌԴ իշխանությունների կողմից ադրբեջանցիների նկատմամբ դրսևորվող վերոնշյալ «ներողամտությունը» հիմնականում պայմանավորում էին Մոսկվայի արտաքին քաղաքական ուղեգծի ձևավորման փուլում գտնվելու հետևանքով Հարավային Կովկասի նկատմամբ հստակ մշակված քաղաքականության բացակայությամբ և հատկապես Հայաստանի ու Ադրբեջանի հետ հավասար հարաբերություններ կառուցելու ձգտումով: Ընդ որում, Կրեմլը, որդեգրելով այս սկզբունքը, այն շարունակեց կիրառել նաև հետագայում՝ որոշ դեպքերում նույնիսկ գերապատվությունը տալով Բաքվին՝ ի վնաս ՀՀ շահերի: Հատկանշական էր, որ Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական վերնախավի ներկայացուցիչները, ամենատարբեր մակարդակներում հայտարարելով Ղարաբաղյան հակամարտության կողմերի միջև «հավասարակշռության պահպանելու» անհրաժեշտության մասին, Մոսկվայի կողմից միլիարդավոր դոլարների հասնող զենքի վաճառքը Բաքվին ներկայացնում էին բացառապես «բիզնես շահի» լույսի ներքո: Այս առումով ուշագրավ է, որ արդեն 2000-ականների առաջին տասնամյակի սկզբներին Բաքվի կողմից զենքի և սպառազինությունների ընդհանուր ներմուծման շուրջ 85%-ը բաժին էր ընկնում Ռուսաստանին¹⁰: Դա չէր կարող չառաջացնել Հայաստանի դժգոհությունը, քանի որ վերջինս հավատարիմ էր Ռուսաստանին՝ միևնույն ժամանակ հասկանալով, որ դրանով հանդուրժում է Ադրբեջանի հզորացմանը: Մինչդեռ Բաքուն նույնիսկ խորհրդային տարիներին չէր թաքցնում իր ընդգծված համակրանքը «եղբայրական Թուրքիայի» նկատմամբ: Պատահական չէր, որ ԽՍՀՄ-ի փլուզումից անմիջապես հետո Ադրբեջանը ոչ միայն մտավ իր «ավագ եղբոր» թևի տակ, այլև, հռչակելով «մեկ ազգ, երկու պետություն» սկզբունքը, տարածաշրջանում իրավիճակի ապակայունացմանը նպատակամիտված քայլեր սկսեց ձեռնարկել՝ ներառյալ Լեռնային Ղարաբաղում հակամարտության թեժացման ուղղությամբ: Դրանք հիմնականում միտված էին Հարավային Կովկասում ՌԴ-ի ազդեցության թուլացման, Թուրքիայի դիրքերի ամրապնդման, Արևմուտքի ներթափանցման, տարածաշրջանի հետագա ռազմականացման, ղարաբաղյան ճակատում ռազմական գործողությունների ակտիվացման ու տվյալ հակամարտությանն Անկարայի հնարավոր ներգրավման համար առավել նպաստավոր պայմանների ստեղծմանը: Սակայն Ռուսաստանը, առավելապես առաջնորդվելով տնտեսական շահերով, ձգտում էր ամեն գնով Ադրբեջանին պահել իր արտաքին քաղաքականության ծիրում: Մոսկվայի համար վերջինս նախևառաջ կարևոր էր որպես էներգա-

⁹ Ступишин 2001, 36.

¹⁰ Ստեփանյան, <https://hetq.am/hy/article/76137>, 48:

կիրների տարածաշրջանային շուկայի մասնակից: Այն տեղավորվում էր Ռուսաստանին այլընտրանքային երթուղով դեպի Եվրոպա էներգակիրների մատակարարումներն ապահովելու եվրոպական երկրների փորձերին հակազդելու Մոսկվայի ռազմավարության տրամաբանության մեջ¹¹: ՌԴ-ի համար ռազմավարական մեծ նշանակություն ուներ նաև Ադրբեջանը ներառող Հյուսիս-Հարավ միջանցքը, որը Ռուսաստանին Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրների, Հնդկաստանի և Իրանի տնտեսությունների հետ կապող օղակներից էր¹²:

Ի տարբերություն տարածաշրջանի մյուս նորանկախ պետություններ՝ Ադրբեջանի և Վրաստանի՝ Հայաստանի «սառնությունը» Ռուսաստանի նկատմամբ համեմատաբար կարճ տևեց՝ էապես չխոչընդոտելով հայ-ռուսական հարաբերությունների հետագա զարգացումը: Դա հիմնականում պայմանավորված էր 1990-ականների առաջին տարիներին Հարավային Կովկասում ստեղծված աշխարհաքաղաքական վտանգավոր իրավիճակով, որը լոջորեն սպառնում էր թե՛ Հայաստանի ազգային անվտանգությանը և թե՛ Ռուսաստանի ազգային շահերին: Վերջիններով պայմանավորված՝ հայ-ռուսական միջպետական սերտ փոխգործակցության արագընթաց զարգացման անհրաժեշտություն էր առաջանում, որը բխում էր երկու երկրների շահերից: Մի կողմից Ռուսաստանը ձգտում էր պահպանել իր քաղաքական, տնտեսական և ռազմական ներկայությունը Հարավային Կովկասում, որի նվազումն ուղեկցվում էր Արևմուտքի և հատկապես Թուրքիայի կողմից նշյալ տարածաշրջանն իրենց ազդեցության ոլորտի մեջ ներառելու ձգտման անթաքույց ուժեղացմամբ՝ հանգեցնելով այդտեղ ՌԴ-ի համար անբարենպաստ զարգացումների ծավալմանն ու նրա դիրքերի թուլացմանը: Մինչդեռ Ռուսաստանի ազգային շահերի կարևորագույն խնդիրներից մեկը իր ազդեցության պահպանումն էր Հարավային Կովկասում, որը Մոսկվայի համար ուներ առանձնահատուկ քաղաքական, ռազմական և տնտեսական նշանակություն: Այն պայմանավորված էր մի շարք պատճառներով, որոնցից թերևս

¹¹ Էներգետիկ ոլորտում ՌԴ և ԱՀ միջև 1990-ականներին գոյություն ունեցող մրցակցային հարաբերությունները 2000-ականներին փոխակերպվեցին սերտ համագործակցության: 2010 թ. սեպտեմբերի 3-ին, Բաքվում, Ադրբեջանի պետական նավթային ընկերության և ռուսաստանյան «Գազարդ» ընկերության միջև կնքվեց համաձայնագիր՝ դեպի Ռուսաստան կասպյան գազի մատակարարումների ավելացման մասին (տե՛ս Дериглазова, Минасян 2011, 74):

¹² Միջանցքի նշանակությունն էլ ավելի բարձրացավ գրեթե բոլոր արևմտյան պետությունների կողմից Ռուսաստանի հետ ակտիվ տնտեսական հարաբերությունները սառեցնելուց հետո, երբ ՌԴ-ն 2022 թ. փետրվարի 24-ին «Հատուկ ռազմական գործողություն» անվան տակ, ըստ էության, պատերազմ սկսեց Ուկրաինայի դեմ: Պատահական չէր, որ Մոսկվայի և Բաքվի միջև փոխհարաբերությունների լայն ծավալումն ու խորացումն իրավաբանական ձևակերպում ստացան հենց նշյալ ռազմական գործողության ծավալումից երկու օր առաջ՝ 2022 թ. փետրվարի 22-ին Մոսկվայում ստորագրված «Ռուսաստանի Դաշնության և Ադրբեջանական Հանրապետության միջև դաշնակցային փոխգործակցության մասին» հռչակագրով (տե՛ս <http://kremlin.ru/supplement/5777>): Վերջինով Հայաստանը փաստորեն կորցրեց Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի միակ դաշնակցի կարգավիճակը:

ամենագլխավորը Կովկասյան տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական և քաղաքակրթական միասնության պահպանումն էր, քանի որ Հյուսիսային Կովկասը, բնակեցված լինելով Ռուսաստանի Դաշնության մեջ մտնող ինքնավարություններ կազմավորող բնիկ լեռնային ժողովուրդներով, էթնիկ և մշակութային սերտ առնչություններ ուներ Հարավային Կովկասի հետ: Ուստի վերջինում իր դիրքերի թուլացման սպառնալիքը չէր կարող չանհանգստացնել Մոսկվային, որը տարածաշրջանում որպես իրական դաշնակից դիտարկում էր Հայաստանը¹³:

Մյուս կողմից ոչ բարեկամական Թուրքիայի և Ադրբեջանի շրջապատում գտնվող Հայաստանի համար Ռուսաստանը ազգային անվտանգության գլխավոր երաշխավորն էր: Փաստորեն Մոսկվայի և Երևանի միջև փոխգործակցության ծավալման անհրաժեշտությունը նախևառաջ բխում էր երկու պետությունների անվտանգության ապահովման հենքային շահերի համընկնման կողմերի ըմբռնումով: Հայ-ռուսական միջպետական հարաբերությունների սկզբնավորման և հետագա ծավալման վրա զգալի ազդեցություն ունեցավ նաև Ռուսաստանի լայն ներգրավվածությունը Ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման գործընթացում: Տվյալ հիմնախնդրի հանգուցալուծմանը նպատակաուղղված ՌԴ գործունեության առումով սկզբունքային նշանակություն ուներ նաև Հայաստանի մասնակցությունը ԱՊՀ-ին և նրա շրջանակներում հետխորհրդային տարածքում հակամարտությունների կարգավորմանը նպատակամիտված միջոցառումներին¹⁴: Այս համատեքստում ուշագրավ է, որ որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով հակամարտության վերջնական լուծումը հոգուտ կողմերից մեկի չէր բխում Ռուսաստանի շահերից: Ըստ նրանց՝ Մոսկվան այդ հակամարտության առկայությունը օգտագործում էր որպես լծակ թե՛ Հայաստանի և թե՛ Ադրբեջանի նկատմամբ իր ազդեցությունը պահպանելու և ՌԴ-ի համար կենսական նշանակություն ունեցող հարցերում ՀՀ-ի և ԱՀ-ի կողմից անհրաժեշտ զիջումների հասնելու համար¹⁵:

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո աշխարհաքաղաքական իրադրության փոփոխումը առանձնահատուկ կարևորեց ռազմաքաղաքական ոլորտում Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև սերտ միջպետական կապերի հաստատումը, որը հետագայում դարձավ հայ-ռուսական ռազմավարական համագործակցության առանցքային հենքը: 1992 թ. երկրորդ կեսից ՌԴ քաղաքական վերնախավում պետության առարկայական շահերի և դրանց պաշտպանությանն ուղղված միջոցների վերաարժևորումը էապես անդրադարձավ Հայաստանի հետ դաշնակցային հարաբերություններ հաստատե-

¹³ Ռուսաստանը և Հայաստանը համաշխարհային և տարածաշրջանային քաղաքականության համատեքստում. հիմնախնդիրներն ու հեռանկարները 2010, 6:

¹⁴ ՀՀ-ն ԱՊՀ մասնակից պետություն էր դարձել 1991 թ. դեկտեմբերի 21-ին:

¹⁵ Գևորգյան 2010, 47:

լու կողմնորոշման վրա¹⁶: 1992-1994 թթ. հայ-ռուսական միջպետական հարաբերությունների իրավապայմանագրային հենքի ստեղծման տարիներն էին: Ստորագրվեցին երկու երկրների փոխգործակցության տարբեր ոլորտներն ընդգրկող տասնյակ փոխշահավետ պայմանագրեր, որոնց միջուկը երկկողմ ռազմաքաղաքական համաձայնագրերն էին: Դա պայմանավորված էր տարածաշրջանում առկա աշխարհաքաղաքական իրավիճակի տրամաբանությամբ: Հայաստանը Ղարաբաղյան հակամարտության հետևանքով ըստ էության Ադրբեջանի հետ պատերազմական իրավիճակում էր, և չէր բացառվում Թուրքիայի հնարավոր ռազմական միջամտությունը հոգուտ Ադրբեջանի, մանավանդ որ Անկարան Բաքվին զգալի ռազմատեխնիկական աջակցություն էր ցուցաբերում: 1992 թ. մայիսի վերջերին Թուրքիան Հայաստանի տարածք ներխուժելու նպատակով սահմանին սկսեց զորք կուտակել, սակայն Ռուսաստանի կոշտ դիրքորոշման շնորհիվ այն կանխվեց¹⁷: Փաստորեն 1992 թ. զարնանը սկզբնավորվեց հայ-ռուսական երկկողմ հարաբերությունների և փոխադարձ շահերի ակտիվ ճշտորոշման ժամանակափուլը:

Ռուսաստանի կողմից Հայաստանին ցուցաբերվող ռազմաքաղաքական օգնության պատճառով Մոսկվայի և Բաքվի միջև հարաբերությունները համեմատաբար «սառը» բնույթ ընդունեցին, որը նաև ռուսաստանյան ռազմակայանները Ադրբեջանի տարածքում պահպանելու Մոսկվայի մտադրության վերաբերյալ Ադրբեջանի անհամաձայնության հետևանք էր¹⁸: Ի տարբերություն վերջինիս և Վրաստանի, որոնք որդեգրեցին Ռուսաստանից հեռանալու և նրան Հարավային Կովկասից դուրս մղելու ձգտող Արևմուտքի՝ հատկապես Թուրքիայի և ԱՄՆ-ի հետ մերձենալու քաղաքականություն, Հայաստանը, ընդհակառակը, իր արտաքին քաղաքական ուղեգիծը սկսեց կառուցել Ռուսաստանի Դաշնության հետ մերձեցման հիման վրա՝ դառնալով նրա ռազմավարական դաշնակիցը աշխարհաքաղաքականորեն բարդ և հակասական տարածաշրջաններից մեկում: Ըստ էության, հայ-ռուսական միջպետական համագործակցության սկզբնավորումը, նրա որոշակի ձևերն ու մեխանիզմներն էապես կախված էին ռազմաքաղաքական ընդհանուր իրադրությունից, արտաքին սպառնալիքների և մարտահրավերների առկայությունից: Պատահական չէր, որ քննվող ժամանակափուլում Հայաստանն ու Ռուսաստանը միմյանց հետ կապվեցին ողջ Կովկասում խաղաղության ու կայունության հաստատման իրենց ձգտումներն ամրագրող մի շարք երկկողմ ու բազմակողմ պայմանագրերով ու համաձայնագրերով: Այսպես՝ 1992 թ. մարտի 20-ին ՀՀ-ն ստորագրեց ԱՊՀ Միացյալ զինված ուժերի

¹⁶ Стратегия для России 1992, Независимая газета, 19 августа.

¹⁷ Նահապետյան 2022, 68-69:

¹⁸ Ադրբեջանը բավականին բարձր վարձավճարային հիմունքներով ՌԴ-ին տրամադրեց միայն Գաբալայի ռադիոկայանն ու կայանը:

ստեղծման մասին համաձայնագիրը՝ արտահայտելով «նախկին Խորհրդային Միության զինված ուժերը համաձայնեցված հիմքերի վրա բարեփոխելու» վերաբերյալ իր պատրաստակամությունը¹⁹: Նույն թվականի մայիսի 15-ին Տաշքենդում Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ ստորագրվեց Հավաքական անվտանգության մասին պայմանագիրը (ՀԱՊ), որի մասնակիցը դարձավ նաև Հայաստանը²⁰: 1992 թ. հուլիսի 6-ին ստորագրվեց ՀՀ-ում տեղակայված ռուսաստանյան ստորաբաժանումների և զորամասերի սպառազինության և տեխնիկայի փոխանցման պայմանների և ժամկետների մասին միջկառավարական համաձայնագիրը²¹, որի իրագործումը մեծապես նպաստեց կազմավորման փուլում գտնվող հայկական բանակի նյութատեխնիկական հենքի ապահովմանը: 1992 թ. օգոստոսի 21-ին Մոսկվայում երկու երկրների միջև բարձր մակարդակով ստորագրվեց «ՀՀ տարածքում տեղակայված ՌԴ զինված ուժերի իրավական կարգավիճակի մասին» պայմանագիրը²²: Նույն օրը ստորագրվեցին նաև «Միջազգային հարաբերություններում փոխադարձ հետաքրքրություն ներկայացնող հարցերին առնչվող քաղաքական խորհրդակցությունների մասին», ինչպես նաև «Սպառազինությունների ու ռազմական տեխնիկայի մշակման և արտադրության ոլորտում համագործակցության ու զինված ուժերի փոխադարձ տեխնիկական և նյութական ապահովման սկզբունքների մասին» համաձայնագրերը²³: 1992 թ. սեպտեմբերի 30-ին Երևանում կնքվեց «Հայաստանի տարածքում տեղակայված ՌԴ սահմանապահ զորքերի կարգավիճակի և նրանց գործունեության պայմանների մասին» համաձայնագիրը²⁴: Ստորագրվեցին նաև առևտրատնտեսական համագործակցության, միջպետական տնտեսական կառույցների ստեղծման մասին համաձայնագրեր, որոնց թվում՝ երկու երկրների միջև ազատ առևտրի վերաբերյալ համաձայնագիրը²⁵:

1993 թ. սկիզբը նշանավորվեց Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական գերակայությունների փոփոխությունով, որը ներառում էր ԱՊՀ-ի ամրապնդում, տարածաշրջանային և գլոբալ քաղաքականության ակտիվացում²⁶: Որդեգրված մոտեցմանը համահունչ՝ Ռուսաստանն արագացրեց ԱՊՀ ինստիտուցիոնալ կառույցի ձևավորման և ամրապնդման գործընթացը, որին ակտիվորեն մասնակցում էր նաև Հայաստանը: 1993 թ. հունվարին հաստատվեց ԱՊՀ կանոնադրությունը²⁷, իսկ սեպտեմբերին ստորագրվեց «Հա-

¹⁹ Соглашение об объединенных вооруженных силах на переходный период 1992, 6.

²⁰ Մանուկյան 2022, 28:

²¹ Мещеряков 1998, 15.

²² Внешняя политика России: сборник документов 1990-1992 гг. 1996, 503-504.

²³ Ռուսաստան-Հայաստան ընկերություն, ստուգված դարեր շարունակ 2017, 14-15:

²⁴ Ступишин 2001, 63.

²⁵ Ռուսաստան-Հայաստան ընկերություն, ստուգված դարեր շարունակ 2017, 58-59:

²⁶ Принципы внешней политики Российской Федерации 2002, 23.

²⁷ Устав СНГ 1993, 22 января.

մագործակցության միասնական տնտեսական գոտու մասին համաձայնագիրը»²⁸: Այդ համատեքստում 1993-1994 թվականներին, նախորդ տարիների համեմատ, ավելի ցայտուն դրսևորում ստացավ ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև փոխըմբռնման և հարաբերությունների կայունացման մթնոլորտը՝ մեծապես պայմանավորված միջպետական երկկողմ լայն շփումներով և ակտիվ երկխոսության ծավալումով: 1994 թ. մարտի 17-ին երկու երկրների կառավարությունների միջև ստորագրվեց սոցիալ-տնտեսական և ռազմավարական առումներով ՀՀ-ի համար կենսական նշանակություն ունեցող Հայկական ատոմակայանի էլեկտրակայանի արդյունաբերական շահագործման, ապակոնսերվացման և վերագործարկման մասին համաձայնագիրը, ըստ որի՝ ռուսական կողմը իրականացրեց ՀԱԷԿ-ի վերագործարկման նախապատրաստական ու արդյունաբերական շահագործման ինժեներատեխնիկական աշխատանքները՝ իր վրա վերցնելով նաև այն միջուկային վառելանյութով ապահովելու հարցը²⁹: Դրա շնորհիվ՝ 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժից մեկ տարի հետո փակված ՀԱԷԿ-ի 2-րդ էներգաբլոկը 1995 թ. հոկտեմբերին վերագործարկվեց: 1994 թ. հունիսին Մոսկվան հայտարարեց, թե հանդես է գալիս Անդրկովկասում իր ռազմակայանների տեղակայման հարցի արագ լուծման օգտին: Շուտով քաղաքական որոշում կայացվեց ՀՀ տարածքում ռուսաստանյան ռազմակայան հիմնելու մասին: Փաստորեն, վերջինս հիմնականում ուղերձ էր Թուրքիային, որի զինված ուժերը հաճախ ցուցադրական զորավարություններ էին անցկացնում սահմանամերձ գոտում: Դրան զուգընթաց՝ 1994 թ. օգոստոսին Երևանում ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև ստորագրվեց պայմանագիր հայ-թուրքական և հայ-իրանական սահմանների համատեղ պահպանության, ինչպես նաև Հայաստանի և Ռուսաստանի սահմանապահ ծառայությունների համագործակցության մասին: Հայաստանի տարածքում տեղակայվեց Կովկասյան սահմանապահ շրջանի ռուսաստանյան սահմանապահ զորքերի «Արմենիա» հատուկ խմբավորումը: Հիշյալ պայմանագրի ստորագրումից հետո ռուսական կողմը հայտարարեց, որ Հայաստանի արտաքին սահմանները նաև ՌԴ ու ԱՊՀ սահմաններն են³⁰: 1994 թ. նոյեմբերի 3-ին Մոսկվայում ստորագրվեց «Հակաօդային պաշտպանության բնագավառում համագործակցության մասին» պայմանագիրը³¹:

Այսպիսով, 1990-ականների առաջին կեսին ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև վերոհիշյալ փաստաթղթերի ստորագրումն ունեցավ ռազմավարական նշանակություն՝ գործնականում ազդարարելով նոր պայմաններում հայ-ռուսական միջպետական փոխհարաբերությունների սկզբնավորումը, քանի որ իրավիճակի բարդացումը տարածաշրջանում հրամայական էին դարձնում իրավա-

²⁸ Договор о создании Экономического союза 1993, 24 сентября.

²⁹ ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1991-1995 թթ. 2002, 319-322:

³⁰ Ազիզբեկյան 2019, 201-202:

³¹ Ступишин 2001, 276.

պայմանագրային հենքի վրա Հայաստան-Ռուսաստան հարաբերությունների կանոնակարգումն ու հստակեցումը:

ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև միջպետական հարաբերությունների խորացումն ու ռազմավարական դաշնակցային գործընկերության ձևավորումը 1995-2000 թթ.

1994 թ. վերջերին արդեն իսկ համապատասխան իրավաքաղաքական հիմքեր էին ստեղծվել ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև միջպետական հարաբերությունների ակտիվացման համար: Այն մեծապես պայմանավորված էր նաև Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական գերակայությունների փոփոխությունով, երբ Արևմուտքից հիասթափված Մոսկվան սկսեց անմիջական հետաքրքրություն դրսևորել նորանկախ հանրապետությունների նկատմամբ՝ ընդլայնելով իր ազդեցությունը «մերձավոր արտասահմանում»: 1994 թ. ՌԴ նախագահ Բ. Ելցինը ՄԱԿ Գլխավոր ասամբլեայի նստաշրջանում ունեցած իր ելույթում մասնավորապես հայտարարեց Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության օրակարգում ԱՊՀ-ի կենտրոնական տեղ գրավելու մասին³²: Համագործակցության մասնակից պետությունների հետ ՌԴ ռազմավարական ուղեգծի հաստատման մասին Ռուսաստանի նախագահի 1995 թ. սեպտեմբերի 14-ի հրամանագիրը հետխորհրդային տարածաշրջանի նկատմամբ Կրեմլի ունեցած լուրջ մտադրությունների վկայությունն էր³³:

Խորհրդանշական էր, որ նշյալ հրամանագրի ստորագրումից երկու օր անց՝ 1995 թ. մարտի 16-ին, ՀՀ և ՌԴ նախագահները Մոսկվայում 25 տարի ժամկետով ստորագրեցին ՀՀ տարածքում ռուսաստանյան ռազմակայանի մասին պայմանագիրը³⁴, որով, ըստ էության, երկու երկրների միջև միջպետական համագործակցության որակապես նոր փուլ սկսվեց: Գյումրիում տեղակայված ՌԴ 102-րդ ռազմակայանի (4300 զինծառայող, 74 հրասայլ, 158 զրահամեքենա, 84 համազարկային կրակի հրետանային համակարգեր, 1 ռազմաօդային էսկադրիլիա) կազմի մեջ մտան նաև Երևանում գտնվող մոտոհրաձգային գունդը և օպերատիվ ղեկավարման մարմինը³⁵: Թեև հայտարարվեց, որ նշյալ պայմանագիրը ուղղված չէ երրորդ կողմի դեմ, այլ տարածաշրջանում իրավիճակի կայունացման կարևոր պայման է, սակայն այն բազմաթիվ ենթադրությունների և կանխատեսումների տեղիք տվեց: Մասնավորապես միջազգային շատ տեղեկատվական միջոցներ, մեկնաբանելով պայմանագրի ստորագրման փաստը, նշում էին, թե Հայաստանը տարածաշրջանում Ռուսաստանի միակ հենարանն է, որի միջոցով ապահով-

³² Yeltsin's speech at the UN General Assembly 1994, 26 september.

³³ Указ Президента Российской Федерации Об утверждении Стратегического курса Российской Федерации с государствами-участниками Содружества Независимых Государств 1995, 14 сентября.

³⁴ Ռուսաստան-Հայաստան ընկերություն, ստուգված դարեր շարունակ 2017, 58-59:

³⁵ Тищенко 1998, 560.

վում է վերջինիս գերիշխող դերն ու հիմք նախապատրաստվում Հարավային Կովկասում նրա դիրքերի ամրապնդման համար³⁶: Մինչդեռ համաձայն պայմանագրի՝ ռազմակայանը, մտնելով ՌԴ Հարավային ռազմական օկրուգի կազմի մեջ, բացի Ռուսաստանի շահերը պաշտպանելու պարտականությունից, Հայաստանի զինված ուժերի հետ մեկտեղ ապահովելու էր նաև ՀՀ անվտանգությունը: Հատկանշական էր, որ ՌԴ նախագահ Դ. Մեդվեդևի 2010 թ. օգոստոսին Հայաստան կատարած պետական այցի ժամանակ պայմանագրի գործողության ժամկետը 25 տարուց երկարաձգվեց մինչև 49 տարի³⁷: Միաժամանակ 102-րդ ռազմակայանի պատասխանատվության աշխարհագրական գոտու մեջ ներառվեց Հայաստանի ամբողջ տարածքը:

ՀՀ-ում հայ-ռուսական հարաբերությունների շուրջ շարունակաբար ընթացող հանրային քննարկումներում շահարկվում է այն թեզը, թե հանրապետության տարածքում ռուսաստանյան ռազմակայանի ներկայությունը սահմանափակում է Հայաստանի ինքնիշխանությունը: Մինչդեռ օտարերկրյա ռազմակայանների առկայությունը տարբեր երկրներում, որպես կանոն, ենթադրում է երկուստեք շահեր: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ն աշխարհի տարբեր մասերում ունի բազմաթիվ ռազմակայաններ, որոնց կեսը գտնվում է Եվրոպայում՝ Գերմանիայում, Մեծ Բրիտանիայում, Իտալիայում, Բելգիայում, Իսպանիայում, Լեհաստանում և այլ պետություններում: Սակայն տվյալ երկրների հանրությունները չեն համարում, որ այդ ռազմակայանների առկայությունն ինչ-որ կերպ սահմանափակում է իրենց երկրների ինքնիշխանությունը³⁸:

ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև միջպետական համագործակցության ծավալմանն ու ամրապնդմանը նպատակամիտված վերոնշյալ փաստաթղթի ստորագրմանը հաջորդեց հայ-ռուսական հարաբերություններում կարևոր պատմաքաղաքական, հատկապես հայ ժողովրդի համար բացառիկ նշանակություն ունեցող իրադարձություն: 1915 թվականին հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանության 70-ամյակի նախօրեին՝ 1995 թ. ապրիլի 14-ին, ՌԴ Պետական դուման ընդունեց «1915-1922 թթ. հայ ժողովրդի ցեղասպանության դատապարտման մասին» հայտարարություն (կողմ՝ 282, դեմ՝ 0, ձեռնպահ՝ 0)³⁹: Դրանով իսկ Ռուսաստանն աշխարհի մեծ տերություններից առաջինն ընդունեց Արևմտյան Հայաստանում Թուրքական կայսրության կողմից իրականացված Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող և դատապարտող բանաձև: Վերջինում ներառված դրույթների ամբողջականությունը ներկայացվում էր որպես «1915-1922 թթ. հայերի բնաջնջման կազմակերպչի դատապարտման և ապրիլի 24-ը որպես ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր դիտարկելու հիմնավորում»: Իր բովանդակությամբ նշյալ բանա-

³⁶ Ազիզբեկյան 2019, 203:

³⁷ Նահապետյան 2022, 40:

³⁸ Հարությունյան 2010, 27-28:

³⁹ Мурадян 2009, 90.

ձևը գերազանցում էր Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող նախորդ միջազգային իրավական փաստաթղթերը: Այստեղ ընդգծվում էր Հայոց ցեղասպանության ծրագրված բնույթը, նշվում, որ հայ ժողովուրդը բնաջնջվել էր «իր պատմական հայրենիքում», և շեշտվում էր հավատարմությունը «մարդկության դեմ հանցագործության» դատապարտմանը: Օգտագործվում էր «1915-1922 թթ.», այլ ոչ թե միայն «1915 թ. իրադարձություններ» ձևակերպումը: Միաժամանակ, առանձնանշվում էր ռուս և հայ ժողովուրդների եղբայրությունը⁴⁰: Փաստորեն, այդ կարևոր քաղաքական քայլով Ռուսաստանը նպատակ էր հետապնդում Թուրքիային ցույց տալ, որ Հարավային Կովկասում իր ազդեցությունը պահպանելու համար մտադիր է օգտագործել բոլոր հնարավոր քաղաքական լծակները:

ՌԴ Պետդումայի ընդունած վերոնշյալ հայտարարությունը դրական ազդեցություն ունեցավ ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև ռազմավարական գործընկերային հարաբերությունների զարգացման վրա:

Հայ-ռուսական հարաբերությունների ռազմավարական բնույթը փաստորեն վերջնականապես ձևակերպվեց 1996 թ. հուլիսին երկու երկրների պաշտպանության նախարարությունների կողմից Գյումրիի 102-րդ ռազմակայանի և Հայաստանի զինված ուժերի զորամիավորումներից մեկի կազմում երկկողմ Միացյալ զորախումբ ստեղծելու մասին Արձանագրության ստորագրմամբ⁴¹ և հատկապես 1997 թ. օգոստոսի 29-ին Մոսկվայում ՀՀ և ՌԴ նախագահներ Բ. Ելցինի և Լ. Տեր-Պետրոսյանի կողմից «Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին» Մեծ Պայմանագրի կնքմամբ: Վերջինիս մեջ մասնավորապես նշվում էր, որ «Բարձր Պայմանավորվող Կողմերը սերտորեն կգործակցեն Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության ինքնիշխանության, տարածքային ամբողջականության և անվտանգության ապահովման գործում... համատեղ կձեռնարկեն բոլոր իրենց համար հասանելի միջոցները՝ խաղաղության սպառնալիքները վերացնելու և որևիցե պետության կամ պետությունների խմբի կողմից խաղաղության խախտման կամ ագրեսիայի գործողությունները կասեցնելու համար և կցուցաբերեն միմյանց անհրաժեշտ օգնություն, ներառյալ ռազմական՝ կոլեկտիվ ինքնապաշտպանության իրավունքը իրագործելու ՄԱԿ-ի կանոնադրության 51-րդ հոդվածին համապատասխան»⁴²:

⁴⁰ Թունյան 2022, 57-58:

⁴¹ Նշյալ արձանագրության ստորագրումը հայ հասարակության որոշ մասի պառակտման պատճառով դարձավ: Այսպես կոչված «արևմտամետ» գործիչներն այն ներկայացնում էին որպես Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի վերջնական նվաճման հերթական մեխանիզմ, իսկ «ռուսամետներն» այն դիտարկում էին իբրև Հայաստանի և նույնիսկ Արցախի անվտանգության ապահովման հերթական երաշխիք (տե՛ս Ստեփանյան <https://hetq.am/hy/article/7613>, 42-43):

⁴² ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1996-1998 թթ. 2002, 409-410:

Երկու պետությունների միջև ռազմավարական հարաբերությունների զարգացման գագաթնակետը դարձավ 2000 թ. սեպտեմբերի 26-ին Մոսկվայում ՌԴ և ՀՀ նախագահներ Վ. Պուտինի և Բ. Քոչարյանի կողմից ստորագրված «ՀՀ և ՌԴ միջև XXI դար ուղղված դաշնակցային փոխգործակցության մասին» հռչակագիրը⁴³, որով կողմերը փաստորեն հայտարարեցին միմյանց միջև ռազմավարական հարաբերությունները XXI դարի սկզբներին դաշնակցային մակարդակի հասցնելու իրենց մտադրության մասին: Ըստ էության, թե՛ Ռուսաստանը և թե՛ Հայաստանը աշխարհի ոչ մի պետության հետ չէին ստորագրել միջպետական համագործակցությանն առնչվող նման որակի փաստաթղթեր:

Սակայն, չնայած վերոնշյալին, երբ 2020-ականների սկզբներին Ադրբեյջանի զինուժը մի քանի լայնածավալ հարձակում կատարեց ՀՀ սահմանների վրա, որն ուղեկցվեց հրոսակների ներխուժմամբ Հայաստանի ինքնիշխան տարածք, հարյուրավոր հեկտար հողերի զավթմամբ և մարդկային զոհերով: Մոսկվան որևէ աջակցություն չցուցաբերեց Երևանին: Ընդ որում, ՀՀ իշխանությունների՝ ՀԱՊԿ-ից (որում գերիշխող դեր ունեն Ռուսաստանը) և ՌԴ-ից ռազմական օգնություն ստանալու խնդրանքին՝ առաջինն այդպես էլ հստակ չպատասխանեց, իսկ երկրորդը, անտեսելով հայ-ռուսական ստորագրած փաստաթղթերում և հատկապես 1997 թ. Մեծ պայմանագրում ամրագրված հիմնարար դրույթները, Երևանին խորհուրդ տվեց Բաքվի հետ միասին ձեռնամուխ լինել սահմանագծման և սահմանազատման աշխատանքների սկսմանը: Ավելին, ո՛չ ՀԱՊԿ-ը և ո՛չ էլ ՌԴ-ն նույնիսկ համարժեք քաղաքական գնահատական չտվեցին Ադրբեյջանի զավթողական քաղաքականությանը: Բաքվի ագրեսիվ պահվածքի միջազգային դատապարտման ֆոնի վրա ռազմավարական գործընկերների նման դիրքորոշումն առաջացրեց Հայաստանի հանրության մեծ մասի տարակուսանքն ու խոր հիասթափությունը Մոսկվայի նկատմամբ՝ պարարտ հող ստեղծելով հանրապետությունում Ռուսաստանի դեմ քարոզչության ծավալման և հակառուսական տրամադրությունների աճի համար:

Այսպիսով, 1990-ականներին՝ ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև միջպետական հարաբերությունների սկզբնավորման և խորացման փուլում ձևավորվեց հարուստ իրավապայմանագրային հենք, որը, նպաստելով տվյալ ոլորտում երկու երկրների միջև համապարփակ փոխգործակցության զարգացմանը, հանգեցրեց Երևանի ու Մոսկվայի միջև ռազմավարական գործընկերության հաստատմանը: Վերջինս հենք հանդիսացավ XXI դ. սկզբներին հայ-ռուսական միջպետական փոխգործակցությունը ռազմավարական դաշնակցային մակարդակի հասցնելու համար: Սակայն շուրջ քառորդ դար անց ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև հարաբերությունները լուրջ ճաքեր տվեցին, երբ Մոսկվան հրա-

⁴³ Ռուսաստան-Հայաստան ընկերություն, ստուգված դարեր շարունակ 2017, 18-19:

ժարվեց օգնություն ցուցաբերել Ադրբեյջանի կողմից ռազմական ագրեսիայի ենթարկված և տարածքային ու մարդկային կորուստներ կրած իր ռազմավարական դաշնակցին՝ հանգեցնելով ՀՀ-ում հակառուսական տրամադրությունների խորացմանը: Եթե մի քանի տարի առաջ Հայաստանի բնակչության 80-85%-ը բացարձակ դրական վերաբերմունք ուներ Ռուսաստանի հանդեպ, ապա 2023 թ. այդ նշածողը իջավ մինչև 60%-ի՝ շարունակելով դրսևորել նվազման միտում, իր հերթին Ռուսաստանում էլ աճում էր բացասական տրամադրվածությունը Հայաստանի նկատմամբ⁴⁴: Նման իրավիճակը չի բխում երկու ժողովուրդների շահերից: Մասնավորապես ՀՀ հանրության շրջանում ՌԴ-ի նկատմամբ վստահության անկման միտումի խորացումը կարող է լուրջ կոպան դառնալ Ռուսաստանից Հայաստանի հեռացման համար: Վերջինս թերևս կհանգեցնի ինչպես Ադրբեյջանի, այնպես էլ ողջ Հարավային Կովկասի վրա ՌԴ-ի քաղաքական ազդեցության և ներգործության լծակների նվազմանը:

Եզրակացություններ

1992-2000 թթ. ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև միջպետական հարաբերությունների սկզբնավորումն ու ծավալումն ընդհանուր առմամբ լիովին համապատասխանում էին հայ և ռուս ժողովուրդների կենսական շահերին՝ ծառայելով երկու երկրների անվտանգության ամրապնդման, սոցիալ-տնտեսական, գիտակրթական, մշակութային զարգացման նպատակներին և պայթյունավտանգ Հարավային Կովկասի տարածաշրջանում կայունության ամրապնդմանը: Տարբեր ոլորտներում միջպետական ռազմավարական դաշնակցային համագործակցությունն արտահայտվում էր նաև ՀՀ-ի և ՌԴ-ի մասնակցությամբ տարածաշրջանային ինտեգրումային գործընթացներին, որոնք նպաստում էին երկու երկրների միջև կապերի ամրապնդմանն ու բազմազանեցմանը: Ըստ էության, Մոսկվայի համար կարևոր էր Երևանի հետ ռազմավարական դաշնակցային հարաբերությունների պահպանումը ԱՊՀ-ի և ՀԱՊԿ-ի միջոցով, քանի որ Ռուսաստանի հուսալի ներկայությունը Մեծ Կովկասի հարավային կողմում ԽՍՀՄ-ի փլուզման հենց սկզբից ապահովվում էր ՀՀ-ի հետ միությամբ: Մոսկվայում թերևս գիտակցում էին, որ Հայաստանի կորուստը կարող էր ուղեկցվել Հարավային Կովկասում ռուսական ռազմական և, հետևաբար, քաղաքական ներկայության անխուսափելի ավարտով, որը անվտանգային լուրջ խնդիրների առջև կարող էր կանգնեցնել նաև ՀՀ-ին: Հիմնականում, վերջինից ելնելով, Հայաստանի հանրության զգալի մասը հայ-ռուսական անհամաչափ ուղղահայաց հարաբերությունները դիտարկում էր իբրև պատմական անխուսափելիություն, որի հե-

⁴⁴ Ст'ю Погосян 2023, Комсомольская правда, 14-20 июля, 6:

տևանքով Ռուսաստանը, ոչ միշտ հաշվի առնելով ռազմավարական դաշնակցի շահերը, Հայաստանի հետ իր հարաբերությունները հիմնականում կառուցում էր ոչ իրավահավասար սկզբունքների հիման վրա: ՌԴ քաղաքական ընտրանու և հանրության որոշակի շրջանակների ներկայացուցիչներ ՀՀ-ն դիտարկում էին բացառապես որպես Ռուսաստանի հետխորհրդային ազդեցության ոլորտի մի հատված: Ոմանք էլ բացահայտորեն Հայաստանը հայտարարում էին իբրև Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի աշխարհաքաղաքական «ֆորպոստ»: Դրան զուգընթաց՝ ՌԴ քաղաքական շրջանակներում տիրապետող էր նաև «իսկ ուր պիտի գնաք մեզանից» սկզբունքը: Նման մոտեցումները, բնականաբար, հայաստանյան հանրության որոշ մասի մեջ Մոսկվայի հանդեպ լուրջ դժգոհություն էին առաջացնում, ինչը, բնականաբար, բացասաբար էր անդրադառնում հայ-ռուսական միջպետական հարաբերությունների վրա: Մինչդեռ ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև ռազմավարական դաշնակցային միջպետական հարաբերությունների բնականոն զարգացումը ենթադրում է, որ վերջիններս ոչ թե պետք է ընկալվեն որպես ուղղաձիգ առնչություններ հովանավոր և հովանավորյալ պետությունների միջև, ինչպես շատերը տեսնում էին Մոսկվայում և Երևանում, այլ իբրև հորիզոնական հարաբերություններ՝ ընդհանուր շահեր, պատմամշակութային և ժողովրդագրական կապեր ունեցող երկու իրավահավասար երկրների միջև:

Օգտագործված գրականություն

- Ազիզբեկյան Ռ. 2019, ՀՀ և ՌԴ միջև ռազմաքաղաքական համագործակցության սկզբնավորումն ու զարգացումը 1991-2008 թթ., Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), 20, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, էջ 191-220:
- Գևորգյան Կ. 2010, Ռուսաստանի Դաշնության դերը Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման գործում, Բանբեր Երևանի համալսարանի, միջազգային հարաբերություններ, քաղաքագիտություն, 130.6, Երևան, էջ 44-53:
- Թունյան Վ. 2022, Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դոմայի բանաձևերը Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ (XX դ. ավարտ - XXI դ. սկիզբ), Հայաստան-Ռուսաստան. բարեկամություն, համագործակցություն և փոխադարձ օգնություն (Հոդվածների ժողովածու), Երևան, «Նահապետ», էջ 56-60:
- Հարությունյան Գ. 2010, Հայ-ռուսական հարաբերությունների արդի փուլը, 21-րդ դար, թիվ 6 (34), էջ 24-35:
- ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1991-1995 թթ. 2002, «ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական տեղեկագիր», հրատարակության 1-ին տարի, N 1 (1), 12 հունիսի, 731 էջ:
- ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1996-1998 թթ. 2002, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական տեղեկագիր, հրատարակության 1-ին տարի, N 2 (2), 12 հունիսի, 601 էջ:
- Մանուկյան Ժ. 2022, ՀՀ-ՌԴ ռազմավարական համագործակցությունը ՀԱՊԿ-ի շրջանակում, Հայաստան-Ռուսաստան. բարեկամություն, համագործակցություն և փոխադարձ օգնություն (Հոդվածների ժողովածու), Երևան, «Նահապետ», էջ 28-32:

- Մելքոնյան Ռ. 2021, Թուրքական նախապայմաններ ոչ միայն կան, այլև ավելացել են, այդ թվում՝ Չանգեզուրի միջանցքի հարցը, <https://www.aravot.am/2021/12/20/1236993/> (ներբեռնման օրը՝ 10.01.2024):
- Նահապետյան Հ. 2022, Հայաստանի հանդեպ Թուրքիայի ագրեսիվ նկրտումները և Ռուսաստանի Դաշնության ռազմաքաղաքական ղեկավարության սկզբունքային կեցվածքը (1992-1994 թթ.), Հայ-ռուսական ռազմավարական դաշինքի ընտիր էջեր (հոդվածների ժողովածու), Երևան, «Նահապետ», էջ 67-74:
- Նահապետյան Հ. 2022, Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության 30-ամյա ռազմական համագործակցության մասին, Հայաստան-Ռուսաստան. բարեկամություն, համագործակցություն և փոխադարձ օգնություն (Հոդվածների ժողովածու), Երևան, «Նահապետ», էջ 39-43:
- Ռուսաստան-Հայաստան ընկերություն, ստուգված դարեր շարունակ. պատմական և վավերագրական ցուցահանդեսի գրացուցակ 2017, Մոսկվա, հրատ. նշված չէ, 247 էջ:
- Ռուսաստանը և Հայաստանը համաշխարհային և տարածաշրջանային քաղաքականության համատեքստում. հիմնախնդիրներն ու հեռանկարները. Վերլուծական զեկույց 2010, Մոսկվա-Երևան, Եվրասիական հետազոտությունների ինստիտուտ, 134 էջ:
- Սաֆարյան Ա. 2023, Հարավային Կովկասում նոր իրողությունները ռուս-թուրքական ժամանակակից հարաբերությունների համատեքստում, <https://www.soyuzinfo.am/hy/2023/06/11455/>, 9 հունիսի (ներբեռնման օրը՝ 11.01.2024):
- Սաֆրաստյան Ռ. 2023, Եթե Թուրքիայի ընդդիմությունը դառնա իշխանություն, ապա Հայաստանից, միևնույն է, ուզելու են այդ «գինը», «Առավոտ», 27 ապրիլի:
- Ստեփանյան Դ., Հայ-ռուսական դաշնակցության բացասական և դրական կողմերը, էջ 37-52, <https://hetq.am/hy/article/76137> (ներբեռնման օրը՝ 11.01.2024):
- Внешняя политика России: сборник документов 1990-1992 гг. 1996, МИД РФ, Москва, «Международные отношения», 607 с.
- Декларация о союзническом взаимодействии между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой, <http://www.kremlin.ru/supplement/5777> (ներբեռնման օրը՝ 11.01.2024).
- Дериглазова Л., Минасян С. 2011, Нагорный Карабах: парадоксы силы и слабости в асимметричном конфликте. Аналитические доклады Института Кавказа, N 3, январь, Ереван, Институт Кавказа, 128 с.
- Договор о создании Экономического союза (24 сентября 1993 года). Основополагающие документы СНГ, <https://www.e-cis.info/page/3373/79424/> (ներբեռնման օրը՝ 11.01.2024).
- Коджаман О. 2004, Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период, Москва, «Русская панорама», 296 с.
- Козырев А. 1992, Кавказские метаморфозы, Независимая газета, 20 августа.
- Мещеряков В. 1998, Армения: стратегия выживания, Азия и Африка сегодня, N 4, с. 7-16.
- Мурадян М.Ф. 2009, Российско-армянские отношения в последнем десятилетии XX века, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1 (624), հունվար-ապրիլ, էջ 84-96:
- Погосян Г. 2023, Стремясь в Европу, мы попадем под турецкую экспансию, Комсомольская правда, 14-20 июля, 6.
- Принципы внешней политики Российской Федерации 2002, Внешняя политика и безопасность современной России. 1991-2002. Хрестоматия в 4 т. Составитель Т.А. Шаклеина, т. IV. Документы, Москва, «Иноцентр», 363 с.
- Соглашение об объединенных вооруженных силах на переходный период 1992, Дипломатический вестник МИД РФ, N 7, с. 6-7.

- Стратегия для России 1992, Тезисы Совета по внешней и оборонной политике РФ, Независимая газета, 19 августа.
- Ступишин В. 2001, Моя миссия в Армении. 1992-1994. Воспоминания первого посла России, Москва, «Academy», 296 с.
- Тищенко Г. 1998, Вооруженные силы и военно-политический курс Армении, Армения: проблемы независимого развития, под. ред. Е. Кожокина, Москва, «РИСИ», 600 с.
- Указ Президента Российской Федерации Об утверждении Стратегического курса Российской Федерации с государствами-участниками Содружества Независимых Государств 1995, 14 сентября, N 940, <https://www.docs.cntd.ru> (ներբերումն օրը՝ 15.01.2024).
- Устав СНГ 1993, 22 января, <https://cis.minsk.by/page/180/ustav-sodruzestva-nezavisimyh-gosudarstv-g-minsk-22-anvara-1993-goda> (ներբերումն օրը՝ 10.01.2024).
- Yeltsin's speech at the UN General Assembly 1994, SWB-SU, SU2/21 12, 26 September, p. B/4.
- Hovhannisyán N. 1998, The Foreign Policy of Armenia, Yerevan, "Noyan Tapan", 108 p.

МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ РЕСПУБЛИКОЙ АРМЕНИЯ И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИЕЙ В 1992-2000 ГОДАХ

Рубен Азизбекян

Резюме

После развала Советского Союза становление межгосударственного сотрудничества между Арменией и Россией было в основном обусловлено логикой действующего миропорядка на Южном Кавказе и взаимными интересами двух стран.

Стремясь сохранить и укрепить свое многовековое влияние в этом регионе, Россия в качестве реального союзника рассматривала Армению, которая после развала СССР считала Россию гарантом собственной безопасности. Это в основном было обусловлено сформировавшейся веками общностью историко-культурных ценностей и дружбой между двумя народами, а также совпадением взаимных глобальных интересов.

1992-1994 годы стали началом формирования армяно-российских межгосударственных отношений, отмеченных созданием договорно-правовой базы между двумя странами. Было подписано множество взаимовыгодных документов, охватывающих разные отрасли сотрудничества, среди которых краеугольными были договора «О российской военной базе на территории Республики Армения» от 16 марта 1995 года, «О дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи» от 29 августа 1997 года и «Декларация о союзническом взаимодействии между Республикой Армения и Российской Федерацией, ориентированном в XXI век» от 26 сентября 2000 года.

Принятие этих документов имело важное значение и подчеркивало стремление двух стран к тесному сотрудничеству и установлению стратегического партнерства.

Ключевые слова – Республика Армения, Российская Федерация, Южный Кавказ, взаимовыгодное сотрудничество, договорно-правовая база, межгосударственные взаимоотношения, стратегическое партнерство.

INTERSTATE RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF ARMENIA AND RUSSIAN FEDERATION IN 1992-2000S

Ruben Azizbekyan

Abstract

The establishment of interstate cooperation between Armenia and Russia after the collapse of the Soviet Union was mainly determined by the logics of the current world order in the South Caucasus and the mutual interests of both countries.

Striving to preserve and strengthen its centuries-old influence in this region, Russia regarded Armenia as a real Ally, which, in its turn, being after the collapse of the USSR under serious security threats, emanated from its next-door neighbors – Azerbaijan and Turkey, also preferred Russia as a guarantor of its own security. This was mainly stipulated by the centuries-old common historical and cultural values and friendship between the two peoples, as well as the concurrence of mutual global interests.

The shaping of Armenian-Russian interstate relations had particularly begun in 1992-1994; these years were marked by the conclusion of Treaties and creation of a legal framework between the two countries. In 1995-2000, it had expanded and strengthened. A number of mutually beneficial documents were signed, covering various sectors of cooperation; the cornerstones among them were an Agreement "About the Russian military base on the territory of the Republic of Armenia", dated March 16, 1995, the Great Agreement "On friendship, cooperation and mutual assistance" of August 29, 1997 and a "Declaration on allied interaction between the Republic of Armenia and the Russian Federation, oriented towards the 21st century", concluded on September 26, 2000.

Acceptance of these documents was important, since they emphasized the desire of two countries for close cooperation, proclaimed the establishment of a strategic partnership in the new conditions and began the transition to the allied relations.

Key words – Republic of Armenia, Russian Federation, South Caucasus, mutually beneficial cooperation, treaties and legal framework, interstate relationships, strategic partnership.